

Pritz Pál: Antall József politikai nézetei

Eredetileg azt terveztem, hogy Antall József történelemszemléletéről és külpolitikai nézeteiről értekező tanulmánnyal tisztelgek az ő emléke előtt. Aztán, ahogy szemügyre vettem az elkészült dolgozatot, világossá vált, hogy címet kell változtatnom. És ez így van rendjén. Ő ízig-vérig *homo politicus* volt. Ám annak a ritka válfajához tartozott: a politikumot – képzettsége birtokában – a történelem végtelen folyamatában látta és láttatta.

Sokszor és sokaknak láttatta. Mert szenvedélye volt a beszéd, az írás, a tanítás.

Természetesen nem középiskolás fokon.

Döntően nem rajta múlt, hogy határfoka – legtapintatosabban fogalmazva – pillanatnyi sikereit is a serpenyőbe téve, aligha mondható átütőnek.

Ám életműve elérhető, olvasható, tanulmányozható.

Mindnyájunk érdekében tanulmányozandó.

*

1989-ben Antall József szinte a teljes ismeretlenségből lett az ismét rendszert váltó Magyarország első kormányfője. Történt ez akkor, amikor a nemzetközi körülmények végre a magyarság számára (is) páratlanul kedvezőre fordultak.

Hiába futott azóta az idő homokóráján közel negyedszázad tova, aligha lehet ma még az ő teljesítményéről *összegzően* történetileg hiteleset mondani. Sok mindenben lehet (és kell) természetesen elutasítani a politikáját ért ócsárlásokat, míg az államférfiúi nagyságáról szóló eszmefuttatások is túlzóaknak mondhatók. Ám jó néhány dolgot biztonsággal állíthatunk. Az egyik az, hogy – minden pártpolitikai kötődése ellenére – Antall József képes volt az *egészen* gondolkodni. Tehát országát a világban, nemzetét pedig a pártok felett látta.¹ Ehhez rendelkezett azzal a műveltséggel, amely a politikusok világát jó ideje meglehetősen ritkán jellemzi.

¹ Ezzel azt is mondjuk, hogy Antall József munkássága egyik erős vonása a külpolitikai összefüggések tudatos szem előtt tartása, tehát az volt, hogy igyekezett nemzete külpolitikai horizontját tágítani.

Így lehetett az, hogy az MDF nagy választási győzelme mámorában is helyesen ismerte fel az államfői poszt ügyében a vesztes párttal való megegyezés elkerülhetetlenségét.² Az is jól látható – bármit is állítottak ellenlábasai –, hogy a makulátlanul demokratikus berendezkedés tántoríthatatlan híve volt. Tehát *maradéktalanul* elfogadta a politikai pluralizmus követelményrendszerét.

Az akkor is irgalmatlanul nagy nehézségek neki nem sugallták azt, hogy le kell térni erről az útról.

A konstruktív bizalmatlansági indítvány gondolata – mint a kormányzati stabilitás garanciája – ismeretesen német földről származó import, s azt sem lenne helyes mondani, hogy ő lett volna az importőr. De ő volt akkor az első ember, s ezért elsősorban mégis az ő nevéhez köthető az elgondolás hazai földre ültetése. Bízvást elmondható, hogy ennek híján az elmúlt bő két évtized honi nehézségei a bekövetkezettnél is beláthatatlanul súlyosabbak lettek volna.

*

Az 1932-ben született és 1993-ban elhunyt Antall József életének történészi nézőpontból két spáciuma van.

Az első a legutóbbi, 1989/1991-ben lezajlott rendszerváltás előtti (rövidre szabott életén belül a legnagyobb időt kitöltő) életszakasz. Ez a históriának *lezárult* időszaka, amelyet hiába neveznek sokan jelenkortörténetnek, az bizony nem az. Mert már bizonyosan a történelem birtoka.

---

² Igencsak jellemzőnek tarthatjuk azt, hogy többeknek az antalli életművet pozitívan láttató felfogásába nem fért bele annak megvallása, hogy a paktum megszületésében Antall Józsefnek oroszlánszerepe volt. A gondolkodói életművét bemutató (tehát történeti tanulmányait és válogatott beszédeit tartalmazó) két kötetes válogatás végén olvasható életrajz (nevét eltitkoló) írója ezt tudatosan hallgatja el. „Kormányalakítási tárgyalásait megelőzte az MDF-SZDSZ megegyezés (1990. április 29.), amely az ország kormányzati stabilitását biztosította.” Antall József, *Modell és valóság* (Athenaeum Nyomda RT, é.n. – a továbbiakban: *Modell*) II, p 649. - Az igen értékes válogatás nem kimondottan rokonszenves vonása, hogy semmit sem árul el a szerkesztő(k) személyéről. Azt sem lehet megtudni, hogy mikor jelent meg. Lehetett volna előszót írni Antall József szövegei elé. Helyette csak egy pár soros *Előszó helyett...*című valami található. Ebből csak azt tudja meg az olvasó, hogy a kiadás „gondolata 1992-ben vetődött fel.” Igen lényeges információ, hogy „e kötet címét – mely Eötvös Józsefről 1973-ban közzétett tanulmányának címe –, szerkezetét és a közölt anyag megválasztását tekintve Antall József munkája: a kötetek borítóját még megválaszthatta, előszó megírására már nem maradt ideje.” Az a fájdalmas tény, hogy Antall József már nem írhatott előszót, aligha indok arra, hogy azt helyette senki nem pótolta. „Köszönet illeti mindazokat – ezzel fejeződik be a lapidáris szöveg –, akik Antall József környezetében vagy a kiadó Athenaeum Nyomda Rt. munkatársaiként ösztönözték és segítettek e kötet megszerkesztését.” Ezek a sorok az első kötet elején egy lapszám nélküli oldalon találhatóak. A kötetről azt sem lehet tudni, hogy mikor látott napvilágot. De tudjuk, hogy 1994 a kiadás éve és, s az is megemlítenő, hogy a mű 2007-ben másodszor is megjelent.

És azután itt van jelenkorunk részeként az ő üstökösként történt felemelkedése, s rövid néhány esztendővel később bekövetkezett, döbbenetesen korai halála.

Az első időszak jól kutatható. Arról tehetség, tisztességes szándék és tisztességes felkészültség birtokában hitelesen lehet írni.

A második időszak a máig – és ki tudja még meddig – tartó *le nem zárt korszaké*. Ezért arról *történelmi mércével* mérve *teljesen* hitelesen még aligha lehet írni.³

De tehetség, tisztességes szándék és tisztességes felkészültség birtokában *hitelesebben* lehet róla írni, mint sokan megteszik.

*

1956 ügyének bukása után Antall József – szállóigévé vált szavával élve – „alámerült”⁴. Alámerült. Nem gyávaságból, hanem bölcsességből. Azért, mert ismerte a történelem kegyetlen természetét. Sokat segített ebben kitűnően értékes családja, főleg édesapja, idősebb Antall József. Annak életútja, s nemkülönben a vele folytatott diskurzusai, saját tanulmányai, a hazai és nemzetközi történelemben, azon belül is a 19. század világában való, sok erudíciót meghozó, s annak birtokában fundálttá vált elmélyedése. Így lesz nem csupán tanulttá, hanem – micsoda különbség – bölccsé is. Aki meglátja, hogy a történetírás nem azonos a múlttal. Különben nem mondta volna így: „a magyar történelem, történelmi mitológiánk tragikus világa ismert mindnyájunk előtt”⁵ Aki megismeri a nagy történelmi személyiségek életútjának gyakorta oly látványos, s számos esetben csak komoly kutatómunkával feltárható belső ellentmondásait, s aki éppen mindennek az ismeretnek a birtokában fejt fel Batthyány Lajos, „e tiszta és egyértelmű politikai életmű” üzenetét.⁶

Aki tudta, hogy „a megbékélésnek a rációban, az értelemben kell fogannia, az érzelmi kiengesztelődés hosszú folyamat, nem történik meg azonnal.”⁷ Aki meglátja a történelem egyik nagy paradoxonját. Mert micsoda talánya sorsunknak az, hogy „az áldozat meg tud bocsátani, a tettes soha vagy ritkán.”⁸ És ő, akinek vezérlő csillaga a nemzet volt,

³ Természetesen eszem ágában nincs elvitatni, hogy ennek a közel negyedszázadnak a tényeit, számtalan jellemzőjét, statisztikai mutatóit, fontos történéseit ne lehetne – főleg, ha a nemzetközi horizont magasságán van a nézőpont – hitelesen előadni. Ám más számtalan, s messze nem marginális összefüggésének megragadhatósága, az egésznek a meglátása és láttatása igencsak problematikus.

⁴ Jeszenszky Géza szíves közlése szerint egykori egyetemi kollégája, Fehér Ferenc adta ezeket a szavakat Antall szájába, 1957-es vagy 1958-as találkozásukra emlékezve. Szó szerint nem, ám abban az értelemben helytálló, hogy 1958-ra Antall József feladta a diktatúra megszűnésébe vetett reményét; tanítványainak azt tanácsolta, hogy túlélésre rendezkedjenek be, de egyben készüljenek föl arra a távolabbi kedvező pillanatra, amikor 56 céljait megvalósíthatóak lesznek.

⁵ *Modell II*, p. 12

⁶ *Modell II*, p. 13

⁷ *Modell II*, p. 13

⁸ *Modell II*, p. 13

valamikor tisztába kellett jönnie azzal is, ami oly sokan manapság sem képesek meglátni (vagy csupán bevallani), hogy nép és nemzet bizony nem egymást fedő fogalom. A nép is megalkudott 1956 után a hatalommal, s tette azt, ami „történelmi kötelessége”. Vagyis „építették azt, amit lehetett az örök Magyarország számára.”⁹ A történész Antall József természetesen bizonyosan tudta, hogy a históriában semmi sem örök. Amikor ő „örök Magyarország”-ról szól, akkor nem esik azok hibájába, aki gyakorta szónokolnak „örök”-nek hitt (ám gyakorta ugyancsak rövid, kimondottan kérész életűnek bizonyuló) dolgokról. Ő ezzel a fordulattal csupán arra a roppant lényeges különbségre utalt, amely a történelem során egymást váltó rezsimek, s az azokhoz képest nagy állandóságot jelentő országok és népeik között húzódik.

A történelem kegyetlen természetét egy magyar történésznek, magyar politikusnak kiváltképpen ismernie kell. Bármelyikük lehet pillanatnyilag sikeres, ám időálló eredményre egyikük sem juthat. Csak az, aki nem feledi azt a magyar sorsot, amelyben az első magyar kormányfő, Batthyány Lajos mártírként végezte. A vele szemben tárgyilagosságra törekvő személy aligha vitatja el, hogy Antall József mély felelősségérzettel áthatott elhivatottsággal végezte kormányfői tevékenységét. És ebben a felelősségérzetben nem lehet nem meglátni azt a tényt, hogy Antall József korántsem csupán Batthyány végzetét tartotta szem előtt. „Minden magyar kormányfőnek figyelmeztetés” – mondotta miniszterelnöki eskütétele után – hogy „legutóbbi forradalmunk miniszterelnöke is mártírként fejezte be.” És sokan mások is halállal végezték, „akik ebben az országban vállalták a kormányzás súlyát.”¹⁰

Ez a történelmi örökség, az *értelmetlen*¹¹ szembeszegülések kerülése, a megfelelő pillanatra való felkészülés jellemzi az ő életét Kádár János Magyarországon. 1989. június 15-én, amikor felavatják Nagy Imre és mártírtársai emléktábláját a Fő utcai katonai börtön falán, akkor avatóbeszédében az 56 utáni időszokról szólva Antall József saját magáról, a Kádár-rendszerrel való együttműködéséről is beszél: „Nem rövid bujdosóidőt ígért a történelem, hanem a túlélés nemzeti kötelességének esélyét parancsolta meg, ami elvezetett a mához, ahhoz, hogy együtt lehetünk.”¹²

Így lesz az 1964-ben megnyílt Orvostörténeti Múzeumnak munkatársa, évtizeddel később igazgatója, majd főigazgatója. 1982-ben a Munka érdemrend arany fokozata kormánykitüntetésben részesült. És ő nagyon jól tudta, hogy ezt az elismerést helyes és kézfogással illik elfogadnia.

Mert mindig kompromisszumokra hajló személyiség volt.¹³ Mert – ha úgy tetszik – a szó nemes értelmében vérbeli politikus volt. Mint a magyar nemesség legjobbjainak

⁹ *Modell II*, p. 14

¹⁰ *Modell II*, p. 73

¹¹ Miközben nagyon is tudta, hogy az értelmes szembeszegüléseket, még akkor is, ha bukásba torkollnak, vállalni kell. Ezért vallotta azt, hogy a Rákóczi- szabadságharc a XVIII. századi felívelést, az 1849-es bukás az 1867. évi kiegyezést követő nagy korszakot alapozta meg.

¹² *Modell II*, p. 14

¹³ Ezzel szorosan összefüggően természetesen mindenfajta szélsőséget elutasított. Mert – mint mondotta – „a szélsőségek furcsa módon valahol hasonlítanak egymásra.” *Modell II*, p. 38 „Történészként is mindig kompromisszumokra hajló voltam” – vallotta a politikus. „Szintézisben láttam a dolgokat, és soha nem azonosultam oly módon senkinek az eszméivel vagy cselekedeteivel, hogy mondjuk Széchenyi-imádó lettem volna, vagy vele

gyermeke tisztában volt azzal, hogy senki sem választhatja meg korát, abba beleszületünk. És ez természetesen nem morális gyengeségből, hanem annak felismeréséből sarjadt, hogy mindig vannak „környülállások”, s ezek jegyében az 1956-ban vérben és szennyben született diktatúra a nyolcvanas évek derekára autoriter rendszerré változott, amelyet –bármennyire is sokak teszik – nem helyes puha diktatúrának minősíteni.

Személyisége ugyan kompromisszumokra hajlott, ám értéktételezése állandó maradt. Beilleszkedett, de (nincs okunk feltételezni, hogy a maga korában is nem így látta volna) ezeket az évtizedeket „a középszerűség és a szürkeség évtizedei”-nek tartotta.¹⁴ A többpártrendszer meggyőződéses híveként egészében lesújtó volt a véleménye az egypártrendszeréről. Úgy látta, hogy az „a teljesítményt, a minőséget és a változatosságot minden téren” elsorvasztotta.¹⁵ Természetesen e felfogásnak történetfilozófiailag elvitathatatlan az igazsága, ám a konkrét helyzetelemzésnek aligha állja ki a próbáját. Hiszen ezekben az évtizedekben a magyar gazdaságnak – korábbi korokhoz képest – imponálónan nagyok voltak az eredményei. A magyar falu ebben az időszakban érkezik meg a modern világba, a magyar mezőgazdaságnak ekkortájt nem csupán a szovjet blokk országában, hanem más politikai égtájakon is méltányolt eredményei születnek.¹⁶

---

szemben Kossuth pártját fogtam volna, vagy Deák Ferenc érveit hallottam volna meg jobban Kossuth és Eötvös ellenében. Véleményem szerint az a helyes, ha mindig együtt látjuk a nagy kortársakat... Ezek az emberek és az ő nagyszerű igazságai énrám együtt hatottak és hatnak ma is. Az más dolog, hogy Széchenyiről és Eötvösről az a véleményem, hogy ők többek is voltak egy politikusnál meg kevesebbek is. Mindketten nagy gondolkodók voltak, és mindketten a maguk módján a politikában amatőrök maradtak. Az igaz profi politikus Kossuth és Deák volt abban a nemzedékben.” In: Radics Péter, *Antall József. Ország és miniszterelnök, 1989–1990. Interjú és korrajz* (Székesfehérvár, Lexika Kiadó, 2003) p. 67 – Idézi: Erdődy Gábor, *Tradicionális történelmi identitás, modern politikai eszmerendszer. Antall József kereszténydemokrata politikai filozófiája és annak nemzeti történelmi beágyazottsága* (Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2011. – a továbbiakban: Erdődy 2011) p. 37

¹⁴ *Modell II*, p. 29 – 1989. október 22-én, az MDF II. Országos Gyűlésén, pártelnökké választása nyomán beszélt így, de – ismételjük – nincs kétségünk a tekintetben, hogy korábban is így látta a korszakot.

¹⁵ *Modell II*, p. 45

¹⁶ Ld. – többek között – Romsics Ignác, *Magyarország története a XX. Században*, 4. jav. és bőv. kiad.(Bp., Osiris, 2010.), Gyáni Gábor – Pritz Pál – Romsics Ignác – Szarka László – Tomka Béla, *A mi 20. századunk* (Kolozsvár, Komp-Press, Korunk, 2011.) – E munkák ugyanakkor azt is világosan bemutatják, hogy közben a világ a hazai tempónál messze gyorsabban fejlődött. Ez a magyarázata annak, hogy az Antall-kormány olyan súlyos gazdasági örökséget vett át, amely mozgásterét roppant keményen beszűkítette. Erről a helyzetről beszél Antall József 1990 szeptemberében abban a közszolgálati televízióknak adott programbeszédében, amelyet egészen rendkívüli módon csak halála után néhány nappal, egészen pontosan 1993. december 18-án ismerhettek meg a nézők. Az elképesztő történetet azért is fontosnak tartjuk felemlíteni, mert egészen élesen figyelmeztet arra, hogy a demokrácia követelményrendszerét mit sem sértő, ám a kormányzati hatalommal hatékonyan élő politika esetén ilyesmi aligha fordulhatott volna elő. És ezzel azt is mondjuk, hogy az MDF 1994-es jelentős visszaszorulása messze nem írható csak a gazdasági körülmények rovására.

A választások előestéjén, 1990. március 23-án tartott beszédében egyfelől sommásan negatív véleményt mond a letűnő rendszer teljesítményéről, másfelől azt nemzetközi összehasonlításban – teljesen helyesen – kedvezően minősíti: „Magyarország egy olyan ország, amelyiket 40 esztendő alatt tönkretettek, letérítettek a természetes fejlődés útjáról, de amelyiknek minden adottsága megvan ahhoz, hogy elsőként lábáljon ki a válságból Közép-Kelet-Európa országai közül.”¹⁷

Amikor Antall József eszméit megnyilatkozásai tükrében vizsgáljuk, akkor felettébb szükséges ügyelnünk, hogy az adott esetben vajon a politikus vagy a történész hangját halljuk-e? Felszínesség lenne – például – részünkről, az elmondottak cáfolatát látnunk ezen szavaiban: „bízunk a történelemben, hogy a kényúr targoncáján – sem benn, sem kinn – többé nem kell tolnunk!”¹⁸

A páratlanul kedvező nemzetközi helyzet, s a gazdasági válság nyomán kibontakozott osztársadalmi bizalomvesztés súlya alatt megroppanó rendszer láttán joggal bizakodik a politikus Antall József ebben a pillanatban.

És nagyjából és egészében a Horthy-korszak megítélése dolgában sem a történész, hanem sokkal inkább – a jelentős történeti műveltséggel rendelkező, ám az adott témában a saját, 19. századi tájékozottságánál szerényebb tudású – politikai gondolkodó, majd gyakorló politikus nyilatkozik meg.

Antall eszmei öröksége egyik alapos ismerőjével együtt mondhatjuk, hogy Antall Józsefnek a Horthy-korszakról született „állásfoglalásai nem tekinthetők a szaktörténész teljességre és kiegyensúlyozott ábrázolásra irányuló szakmai megnyilvánulásainak, ezért annak kritériumai nem kérhetők számon rajtuk (ti. állásfoglalásain – P.P.) – egy politikai diskurzus részét képezték, s ennek részeként értelmezendők.”¹⁹

Magam élesebben fogalmazok. Több ponton (messze nem egyedül, s ugyanakkor a rá szórt valótlanágoktól elhatárolódva) nem tartom kellőképpen történetinek, megalapozottnak Antall József Horthy-korszak értékelését. Ám azzal teljes mértékben azonosulni lehet, hogy – mint Erdődy Gábor írja – „kiemelkedő jelentőséget tulajdonított a népi írók 1930-40-es években kibontakozó mozgalmának, s mindenekelőtt Illyés Gyulát, Németh Lászlót, Kovács Imrét, valamint Bibó Istvánt tekintette a népi-nemzeti örökség európai formátumú képviselőjének.”²⁰

És abban is mélyen igaza volt, hogy a 20. századi magyar történelem legmeggrázóbb fejezete a holokauszt.²¹

Az elnémitott nyilatkozatot közli: Jeszenszky Géza – Kapronczay Károly – Biernaczky Szilárd (szerk.), *A politikus Antall József – az európai úton* (Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2006) p. 531–540

¹⁷ *Modell II*, p. 40

¹⁸ *Modell II*, p. 15

¹⁹ Erdődy 2011, p. 86

²⁰ Erdődy 2011, p. 96

²¹ Erdődy 2011, p. 102

Antall József Horthy-korszak értékelése mögött is ott van az egész Közép-Kelet-Európa (az ő terminológiája²² szerint is Kelet-Közép-Európa) nem minden ideológiai színezet nélküli felfogása.

„Európának ebben a felében sohasem volt kevesebb a mi szabadságvágyunk, az alkotmányos gondolkodásunk, mint a nálunk szerencsésebb nemzeteknél, csak ott esetleg ez intézményekben valósulhatott meg. Nálunk ugyanaz ellenzéki-ségben maradt fenn évtizedeken keresztül, de a vágy, a szellem ugyanaz volt, legyen az akár az angol Magna Charta, vagy legyen a magyar Aranybulla, az mind az alkotmányosság és az alkotmányos kormányzásnak ugyanazt a szellemiségét jelentette.”²³

Ez bizony annak a magyar történelemszemléletnek a továbbélése, amely, amelynek vallói nem akarták/akarják tudomásul venni, hogy Köztes-Európában ugyan minden megvan, ami Nyugaton. „Csak” éppen töredékesen. Ahogy Szűcs Jenő klasszikus tömörséggel megfogalmazta: „Bárhova is tekintünk; a ’nyugatias’ szerkezetek mindenütt megvannak, csak éppen valamilyen mértékben deformáltak; hol csonkák (mint például a városok), hol aránytalanul túlbujánzóak (mint éppen a nemesség). A nyugati típusú autonóm város képletének hiánya nem elsősorban abban áll, hogy ahol a képlet ’teljes’ – a szabad királyi és bányavárosokban –, ott a polgárság nagy többsége etnikailag nem magyar, hanem abban, hogy a városiasodásnak ez a szektora megrekedt abban az alig négytucatnyi települést számláló körben, amit a szóban forgó fejlődéshullám 1200-1350 közt sietősen felvázolt, arányaiban pedig a továbbiakban is törpe maradt. A városiasodás tömeges bázisa viszont megmaradt hibrid képletnek, hiszen a több száznyi mezőváros ’nyugatias’ volt ugyan, de bennük inkább a paraszti ’szabadságok’ egy magasabb, mintapolgári szabadság egy alsóbb szintje öltött testet. Másfelől az átalakulás szervesen gyorsaságából következett, hogy a koraéretten nemesi ’testületté’ szerveződő szabad középrétegekből nem szelektálódtak ki oda nem illő elemek, akik kiváltságaik révén a parasztságtól élesen elkülönültek, nemesi funkciók e11átására viszont ’paraszti’ jellegük miatt alkalmatlanok voltak; ily módon a magyar középkor a Nyugatra jellemző egy százalék körüli arány helyett egy sokkal tömegesebb, a népesség mintegy 4-5 százalékát (Lengyelországban talán 7-8 százalékát) kitevő nemesi masszát hagyott az újkorra, benne azzal a parlagian műveletlen, de kiváltságolt szellemmel eltelt kisnemességgel, melyet éppen Bibó István teljes joggal ’az újkori magyar társadalmi fejlődés legkártékonyabb jenségének’ nevezett. Tulajdonképpen még a 14. századra egységesülő jobbágyság volt az a képlet, mely a középkor vége előtt a magyar társadalomszerkezet legkevesebb torzulás nélküli ’nyugatias’ alkateleme volt, s ezt kifejezésre is juttatta, midőn elnyert ’szabadságainak’ elemi fenyegetettségei idején egységes *universitas* öntudatával (1437) vagy választott ’áldott népként’ (1437) próbált szembeszegülni a nyugatias szerkezet pereméről való lecsúszásnak. Sorsát azonban hosszabb távon azok a válaszok pecsételték meg, melyeket a *corpus politicum* adott a történelem újabb kihívásaira.”²⁴

Azért indokolt a hosszú idézet, mert annak igazságát nagyon sokan ma sem akarják átlátni. Megsüvegelik Szűcs Jenőt, mert nevezetes esszéjével valóban eszmei segítséget

²² Fentebb láthattuk, hogy volt, amikor ő is Közép-Kelet-Európának nevezte e térséget.

²³ *Modell II*, p. 29

²⁴ Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Történelmi Szemle, 1981. 3. sz. 313-357. Az idézet helye: p. 334-335

nyújtott a Kádár-rendszer megbuktatásához, sőt egész Közép–Kelet–Európa sajátos arculata érvényesüléséhez is, miközben azt már nem látják meg, hogy Szűcs Jenő a marxista történetírás javát képviselte, akinek nem a szocializmussal, hanem annak megvalósult alakzataival volt baja.

*

Antall József kompromisszumokat sikeresen kereső, azokkal az ügyet sikeresen előre vivő habitusa az 1989–1990-es időszakban is igen jól megmutatkozott. És ez a politikája sokat segített abban, hogy belpolitikailag sikeresen aknázzák ki az átmenet páratlanul kedvező nemzetközi feltételrendszerét.

Ma már a feledés homályába hullott, ám abban az időszokban igencsak éles elméleti politikai küzdelmek dúltak a körül, hogy a rendszerváltó politikai erők párttá alakuljanak vagy sem. A párttá alakulás ellen a politikatörténet azon nagy tanulsága szolgált, hogy a pártok – híven elnevezésük etimológiai gyökeréhez²⁵ – számtalanszor bizonyultak kevésnek a súlyos társadalmi válságok kezelésére. Erre az időszakra a nyugati polgári demokráciák már régen megszülték a néppártokat. Azokat a politikai alakzatokat, amelyek képessé váltak széles alapzatra épülő néppártokként eredményesebben működni.

Itthon mind a boldogabb jövőt alapvetően a demokratikus értékekre építő un. demokratikus ellenzék, mind az alapvetően a népi-nemzeti megújulásra összpontosító un. népi–nemzeti ellenzék el akarta kerülni a pártalakzatban rejlő csapdát. Mindkettő világnézete az egészet ígérte. És azzal az igénnyel is szervezkedtek, hogy a társadalom zömét magukba olvasszák, legalább is magukhoz vonzzák. Ezt elnevezésük is híven kifejezte. A lakitelki sátor alatt megalakult tábor a Magyar Demokrata Fórum nevet vette fel, a demokratikus ellenzék vezetői Szabad Kezdeményezések Hálózata elnevezéssel és ambícióval akarta az új Magyarországot megteremteni.

Mindkét táborban a mozgalmi jelleg dominált.

Antall József egész világlátása, addigi élete során kiformalódott politikai meggyőződése ez ellen volt. Az MDF-ben ezzel a meggyőződéssel kezdett politizálni. Nem volt sok judíciumra szükség annak belátásához, hogy nyílt sisakkal ezt a felfogást megvallani egyenlő lenne a politikai öngyilkossággal. Ám az önfeladást sem vállalta.

Ezért az MDF I. Országos Gyűlésén a témát salamoni arculattal, a kompromisszumok embereként exponálta: „mindkét álláspont képviselőinek van igazsága.” Majd hosszan építi fel, hogy maradjanak mozgalom, de legyenek egyben párt, esetleg pártszövetség. Végül azonban azzal, az akkor már messze nem beton biztos érvel, hogy az országban az MSzMP birtokolja a hatalmat, fogadtatja el a párttá alakulás szükségességét. Az a cél – fejtegeti –, hogy „a jelenleg egyedül kormányzó MSzMP és a többi politikai erő között helyet biztosítsunk annak a politikai akaratnak, amit mi az alapító levélben foglaltak szerint magunkénak vallunk. Ez viszont azt jelenti, hogy politikai pártra van szüksége Magyarországon a magyar nemzeti demokrácia politikai programjában gondolkodó

---

²⁵ A latin *pars* = rész, az egésznek csak egy része szóból ered a *párt* kifejezés.

erőknek is:” Ám tudva tudván, hogy sokaknak nehéz a keserű pirulát lenyelni, ezért azt a mozgalmi jelleg megőrzésének kendőjébe csomagolta.

Tehát „kettős” javaslatot terjesztett elő: „a Magyar Demokrata Fórum maradjon meg ezzel a névvel az alapító levélben meghirdetett mozgalomként. Folytassa a magyar társadalomban azt az alapokig nyúló vertikális szellemi, politikai, társadalmi építő munkát, ami nélkül nincs tartós bázisa, szellemi infrastruktúrája a többpártrendszernek, miután négy évtized mesterségesen zúzta szét organikus belső szervezetünket, a magyar társadalom természetes struktúráját és kiölte az emberekből – de legalábbis a nagy tömegekből – az önkormányzati cselekvés szellemét. Nyissa szélesre a mozgalom kapuit e program valódi vállalói előtt az országépítő munkában, akikre semmiféle professzionista pártkövetelmény ne legyen kötelező. Az Országos Gyűlés most erre a mozgalomra, erre a nagy feladatkörre koncentráljon, ennek a programját vitassa meg.”²⁶

Aztán négy esztendővel később, 1993. február végén köntörfalazás nélkül kimondja: „a ’mozgalmi’ szemlélet ... nem helyettesítheti a politikai pártok szerepét.”²⁷

*

Mint fentebb írtuk, Antall József vezérlő csillaga a nemzet volt. S ott már utaltunk nemzetfelfogása egyik fontos elemére. Annak meglátására, hogy a nép nem szinonimája a nemzetnek. Terjedelmi korlátaink okán jelen írásunkban csupán három fontos dologra tartjuk indokoltnak még ebben az összefüggésben a tisztelt Olvasó figyelmét felhívni.

Az egyik az, hogy ő a nacionalizmust elválasztja a nemzetitől, az előbbiben csak negatívumot lát. Ő, akit oly sokszor érte a rágalom, hogy sérteni akarta volna a szomszédos országok jogos érdekeit, úgy gondolkodott a kultúrnemzetpolitikai koncepció jegyében az egységes magyar nemzetről, s annak keretei között, hogy magát „a legkisebb mértékben” sem tartotta nacionalistának.²⁸

Ez ellen ugyan joggal lehet apelláta, hiszen amikor nacionalistát mondunk, akkor csupán idegen szóval nevezzük meg a nemzetit. Ám az idők során a nemzeti eszme túlhajtása jegyében annyi minden bűn követtetett el a nemzeti lobogó alatt más nemzetek (vagy egyszerűen csupán az egy azon országban élő nemzeti kisebbségek, nemzetiségek) ellen, hogy a politikai, a történetpolitikai közgondolkodásnak – e honban és szerte a nagyvilágban – immáron kipusztíthatatlan elemévé vált a nacionalista és nemzeti merev megkülönböztetése.

Ezt tette Antall József is. A magyarázat meglehetősen egyszerű. Ő a 20. század második felében, vezető politikusként annak is a vége táján úgy volt nemzeti, hogy közben számára a nemzeti és a liberális együttes elfogadása a világ legtermészetesebb dolga volt. Tette ezt akkor, amikor legkeményebb ellenlábasai, a másik nagy rendszerváltó

---

²⁶ *Modell*, II. p. 7-10.

²⁷ Uo. p. 557

²⁸ *Modell* II, p. 37

párt, az SzDSz vezetői és tagjai úgy voltak liberálisok (immáron neoliberaisok), hogy hajlamosak voltak minden igazán nemzetiben valami nagy veszedelmet hozót, s ezért elfogadhatatlant látni. Antall József úgy volt nemzeti, hogy közben rajongásig tisztelte a liberalizmust. Neki a magyar reformkor, azon belül is a centralisták, személy szerint pedig Eötvös József világa volt a legközelebbi világ.²⁹ Közben azonban ő már abban a korban pergette napjait, amely a liberalizmusról semmit sem akart tudni, s ha igen, akkor inkább a negatívumait látta és láttatta.

Nemzetfelfogása másik igen lényeges, nem csupán rokonszenves, hanem mindaddig, míg a história nemzeti keretekben (is) fog folyni, programértékű mozzanata, hogy az messze nem volt kirekesztő. Ez nagyon szépen megmutatkozott számos megszólalásában. Például akkor is, amikor letette a kormányfői esküt, s ezekkel a szavakkal köszönte meg a régi rendszer képviselőinek munkáját, politikáját: szeretné, mondta a barikád másik oldala képviselőinek, „ha ők tudnák azt, hogy mi nemcsak egy letűnt politikai rendszer utolsó képviselőiként is kívánjuk őket köszönteni. Nem titkoljuk, és sohasem fogjuk tagadni, hogy mi politikai értelemben a másik oldalt jelentettük, de ők a hatalom gépezetén belül tettek azért, hogy ez így legyen, s hogy ez így sikerülhetett, vérontás nélkül, abban részesek.”³⁰

Antall azért is beszélhetett így, mert tudta, nem feledte, a korábbi rendszerváltások környékén mennyi vér folyt ebben az országban. Tehát számára a história itt is velünk élő történelem volt. Ezért becsülte meg a jelentős mértékben az ő közreműködésével, majd irányításával lezajló rendszerváltás (az ő szavával élve: rendszerváltozás) vértelenségének a tényét.

A harmadik dolog pedig az, hogy ő a felfogása szerint az ideális nemzet a demokráciával eltéphetetlenül összeforr. Ezért magától értetődően az ő nemzetfelfogása szerint nem csupán szólamok szintjén, hanem a mindennapok valóságában olyan intézményrendszerre van szükség, amelyben egymástól ugyancsak eltérő világnézetű pártok *egyenlő* feltételekkel küzdhetnek meg a szavazók bizalmáért. Amint azt az MDF három eszmei irányzatáról szóló előadásában 1991 áprilisában megfogalmazta – „attól van egyensúlyban egy ország, hogy a konzervatív értékektől... a baloldali értékeknek a képviselőitől mind ennek helye van a politikai palettán.”³¹

Ennek a kapcsolatnak az antalli gondolatvilágon messze túlmutató, a mába és a jövőbe mutató jelentősége van. Mert nem lehet kétséges, hogy a nemzeti paradigmának a globalizált világban is még beláthatatlanul hosszú jövője van. Ám egy nemzet csak a mindennapok világában eleven demokratikus intézményrendszer birtokában valóban egészséges. Tehát olyan világban, ahol eleven demokratikus közösségek működnek, ahol nem csupán arról van szó, hogy az állampolgárnak nem kell félnie, hanem a politikai intézményrendszer *vele szemben* nem ébreszt félelmet. Miközben – a teljesen értelmetlen, ám éppen nem marginális helyeken hangoztatott nézetekkel szemben hangsúlyozzuk – az állam erős, ám erejét nem a törvénytisztelő állampolgárral, hanem

²⁹ „Nem kétséges – írja a kormányfő eszmevilágában otthonosan mozgó Erdődy Gábor –, hogy Antall szellemiségéhez, történetfelfogásához, politikai mentalitásához Eötvös József báró állt a legközelebb.” In: Erdődy 2011, p. 44

³⁰ *Modell II*, p. 74

³¹ *Modell II*, p. 129 – Idézi Erdődy 2011, p. 175

azokkal szemben gyakorolja, akik a polgár (és annak közvetlen és tágabb közössége) nyugalját, biztonságát veszélyeztetik.

*

Antall József gazdag eszmei örökséget hagyott ránk, amelynek ápolása a nemzet minden tagjának épülésére szolgálhat. Ezért ez az örökség értelemszerűen számos vonatkozásban elevenen időszerű. Ezekből – a fentebb már taglalt nemzetfelfogása talapzatán – még négy elem fontosságát emelem ki.

A *valódi* nemzeti összefogás gondolatát, az Európához való mély kötődését, a demokrácia *maradék* tiszteletét és a tulajdonról vallott felfogását.

1. Antall József mélységesen tudta: nemzeti összefogás nélkül nem lehet eredményt elérni. Ezt a szellemiséget Antall József Széchenyi István munkásságában találta meg.³² A politikai ellenfelet nem tekintette ellenségnek. Ennek jegyében egyfelől leszögezte, hogy az MSZP-ével nem lépnek szövetségre, másfelől azt is kinyilvánította, hogy „ez nem jelenti azt, hogy a magyar közéletben nem lehet *megbecsült* helyük.”³³ (Kiemelés – P.P.) Ő az ország költségvetését sem gondolta a kormányzat egyedüli felelősségének. Az 1993. évi budget beterjesztése előtt mondta: „a kormányzatnak és az ellenzéknek együttesen kell biztosítani, hogy az országnak legyen elfogadható költségvetése, azaz az ország kormányozható legyen, és aki ezzel felelőtlenül játszik, bármelyik oldalon is álljon, az vét a stabilitás ellen.”³⁴

A nemzeti összefogás mindenkor oly fontos követelménye okán fáj neki az, hogy a valóságban lépten nyomon tapasztalható annak a hiánya. Ahogy ő mondta: „három magyar ötfélét akar”.³⁵ Az is – joggal – váltotta ki ellenérzését, hogy „nekünk magyaroknak oly fontos (az) ünnepélyes köntös”, mert közben el-elterelődik a figyelmünk a fontosabbról, a dolgok tartalmi mibenlétéről.³⁶

2. Antall József számára – számtalan megnyilatkozása alapján mondhatjuk – soha nem volt kétséges, hogy a rendszerváltásra (az ő terminológiája szerint, ismételjük:

---

³² Erdődy 2011 p. 43

³³ *Modell II*, p. 39 – Nincsen jele annak, hogy Antall József az akkora súlyos vereség állapotában lévő baloldalt beépítés helyett csupán csak *belekompromittálni* akarta volna a polgári demokrácia kiépülő intézményrendszerébe. Ezt a politikát a két háború között Bethlen István folytatta. Az összevetés azért is időszerű, mert a bethleni életmű közelmúltban szoborállítással természetesen indokoltan történt elismerése fényében nem mindenki számára világos, hogy Bethlen Istvánnal nem lehet demokratikus jövőt építeni. Antall Józseffel annál inkább.

³⁴ *Modell II*, p. 553. – Természetesen más szájából ilyen szavak joggal válhatnak ki kritikát. Az ő politikai világában ellenben ilyen bíráló indokolatlan lenne.

³⁵ *Modell II*, p. 31

³⁶ Az idézet szavakat 1989. októberben, az MDP második országos gyűlésén mondta, annak kapcsán, hogy az országgyűlés szerinte nem vette észre a köztársaság törvénybe iktatása közben azt, hogy „történelmet alkotott”, mert az aktusnak nem volt kellőképpen ünnepélyes köntöse. *Modell II*, p. 23

rendszerátalakításra) a nemzetközi körülmények korábban elképzelhetetlenül kedvező megváltozása nyitott teret. Számára soha nem volt kétséges, hogy ezt a páratlan lehetőséget akkor kamatoztatjuk jól, ha szerves részévé válunk Európának. „Külpolitikánkban arra törekszünk, ... hogy Magyarország legyen Európa szerves része” – mondotta 1990. március 23-án, a szabad választások március 25-i első fordulója előtti nagygyűlésen.³⁷ Kormányfői bemutatkozó beszédében mondja: „Magyarország külpolitikájának legjelentősebb területe – a gazdasági érdekeken és a közös tradíciók alapján – tág értelemben – politikai és kulturális téren – vett Európa lesz.”³⁸

Ha messze nem is egyedül, ő is látta azt, amit a többség akkor sem látott meg, pedig nagyon látnia kellett volna. Azt, hogy „sohasem volt kedvezőbb a világ nagy nemzeteinek magyarságképe mint ma”. És rögvest hozzáfűzte:” ezt nem ronthatjuk el”³⁹

Nem az ő felelőssége, ami azóta történt ezzel a külföldön élő magyarságképpel.

Antall József „a mi közös európai hazánkról” is természetesen úgy beszélt, hogy ezt a hazát minden porcikájában demokratikusnak akarta látni. Az Európai Uniónak „csak olyan tagjai lehetnek – mondotta abban a reményben, hogy még a kilencvenes években hazánk is tagja lehet a szervezetnek – amelyek vállalják azokat a normákat, amelyek az Európa Tanács is meghatároz. Vagyis csakis parlamentáris rendszerek, csak demokratikus országok, amelyekben megtartják az európai jogrendet, tiszteletben tartják az emberi és kisebbségi jogokat.”⁴⁰

Szomszédságpolitikáját az a felfogás jellemezte, hogy az ország nyugati határán elhelyezkedő Ausztriát tartotta a hozzánk legközelebb álló országnak. A többiek esetében érezhető hűvösséggel a türelmet hangsúlyozta: „...csak türelemmel, csak egymás megértésével lehet együtt élni”. Ennek a magatartásnak a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek Trianon óta elszenvedett sérelmei szem előtt tartása, s az az eltökélt szándéka volt, hogy a külföldön immáron kedvező megítélést élvező magyarság erejére, visszanyert állami függetlenségére támaszkodva komoly lehetőség nyílt a kisebbségi sorsban élő magyarok sorsának jobbítására. Ezért mondta joggal: „... mi nem viselhetjük el, hogy a magyar kisebbségeket bárhol bántalom érje és ezt a világnak meg kell értenie.”⁴¹

3. Antall József olyan többpártrendszer akart, amelyben – ahogy ő fogalmazott – „mindig legyen olyan politikai erő, amelyik nem kopik el a hatalom gyakorlásában, és... mindig meglegyen a politikai váltógazdaság lehetősége.”⁴²

El kell mondanunk – még a gyanú árnyékát is kerülendő hogy kiragadott idézettel operálunk – : az idézett szavak abban a beszélgetésben hangzottak el, amelyben a

³⁷ *Modell II*, p. 31

³⁸ *Modell II*, p. 63. (Nem elírás, a gondolatjelek így vannak a kötetben – P.P./

³⁹ *Modell II*, p. 8

⁴⁰ *Modell II*, 19., illetve 546.

⁴¹ *Modell II*, p. 36.

⁴² Beszélgetés Kristóf Attilával 1993. március 13-án. In: *Modell II*, p. 524. (Idézi: Erdődy 2011, p. 175) – „A jól működő többpártrendszerben – mondja mélyen látóan az átmenet kellős közepén, 1989 márciusában – mindig sok az azonos célkitűzés, az azonos elképzelés és gyakran a hasonló metodika.” Uo. p. 9

kormányfő azt a korábban is megfogalmazott nézetét ismételten meg, mely szerint „különösen egy ilyen nehéz időszakban” „két ciklusra általában szükség van a kormányzó pártoknak”.⁴³

Aki ezt az igényt megfogalmazta, arról tárgyilagos szavakkal csak azt mondhatjuk, hogy a hatalmat nem személyes anyagi haszonszerzésre, korrupció üzelmekre használta. Antall József egyfelől ismerte a politikacsinálás boszorkánykonyháját, természetesen maga is élt a politikai praktikák számos eszközével, ám mindezt az általa feltételezett közjó előmozdítása érdekében tette. Amikor közel három esztendő kormányzás után 1993 januárjában, az akkora kialakult politikai csődtömegek elemezte, akkor keserűen megállapítja: „itt most nem eszmékért folyik a harc, hanem valóságos hatalmi és pénzügyi célokért, s ennek útját kell állni.”⁴⁴ Nagyon felszínes lenne azon élcelődni, hogy a profinak mondott politikus csak ily sok idő után veszi észre a körülötte és ellene folyó harc velejét. Mert a mondottak szó szerinti értelme inkább leplezi, mint megmutatja a lényegét. A kiábrándult politikus fájdalmas szavai ezek, aki nem csupán sokak (az ő szavát kölcsönözve) „megveszekedett” gyűlöletével, hanem a szervezetét pusztító halálos kórral viaskodva, ütőképes erők híján meddő szélmalomharcot folytat egy eszményi demokráciáért.

Megkeseredésének jelentős forrása volt a média világának elvadulása is. Mint vérbeli liberális politikusnak természetesen az volt a nézete, hogy a sajtószabadság szent és sérthetetlen – mindaddig, amíg az mások szabadságát, jogait nem sérti. Számára magától értetődő volt, hogy a tömegtájékoztatás köztulajdonban levő vagy közpénzből fenntartott műhelyei nem válhatnak a pártok közötti küzdelem színtereivé. Amikor 1990. május 22-én programbeszédét mondotta az Országgyűlésben, akkor még nagy magabiztossággal fogalmazta meg: „Nem szabad megengedni, hogy a tömegtájékoztatás műhelyei a pártok közötti politikai küzdelmek színterei legyenek, és meg kell akadályozni azt, hogy a nemzeti médiumokat valamely párt, szakmai közösség, művészeti irányzat vagy üzleti érdekcsoport sajátítsa ki. Ezek élére ezért olyan pártatlan, közmegebecsülésnek örvendő személyiségeket kell állítani, akik a szellemi életünket terhelő konfliktusok kielezése helyett azok feloldására törekcszenek.”⁴⁵

Az emelkedett szavaknak az lett a földi mása, hogy néhány hónappal később a miniszterelnöki beszéd – említett – elsüllyesztését is büntetlenül meg lehetett tenni.

Amikor Antall József húsz esztendeje a sírba hanyatlott – már bukott politikus volt. Egyik történész pályatársam akkor külföldi tanulmányútjáról azt írta nekem: a miniszterelnök halála az MDF-nek utolsó esélyt nyújtott a hatalom megtartására. Aztán az MDF Boros Péterrel is elvesztette a választást, s jó ideje már nem tényezője a politikai életnek. A 2010-től kormányzó párt (jóllehet a demokratikus intézményrendszert fenntartja) szemmel láthatóan nem a makulátlan demokráciában, sokkal inkább a centrális erőter megteremtésében látja a sikeres kormányzás titkát.

A história zajlik. A történész a szemünk láttára zajló polémiához szárazon, de nagyon határozottan „csak” azt fűzi hozzá, hogy két évtizede Antall József és pártja nem azért

⁴³ *Modell II*, p. 525

⁴⁴ *Modell II*, p. 517 Vö.: Erdődy 2011, p.177

⁴⁵ *Modell II*, 53. – Vö. Erdődy 2011, p. 182

vesztett el a hatalmat, mert makulátlan demokráciát akart. Sokkal inkább azért, mert nem élt keményen a hatalom demokratikus keretek között is rendelkezésre álló eszközeivel. Sok oka volt ennek, s azok számbavétele nem ennek a tanulmánynak a tárgya.

4. Mivel Antall József a piacgazdaságnak volt a híve, ezért természetesen a magántulajdon álláspontját vallotta. Ám a tulajdon fontossága kapcsán, nem csupán a magántulajdon hangsúlyozza: „...nemcsak a magántulajdon révén, de a köztulajdon vonatkozásában is gazdának kell hogy érezze magát mindenki, és mi ezt a tulajdonosi szemléletet szeretnénk megerősíteni” – mondja 1990 márciusának végén, még a választások előtt.⁴⁶

Valamirevaló eszmétörténetben természetesen az egyéni nézetek csakis a szélesebb összefüggések világában nyerik el igazi értelmüket. Tehát ehhez az 1990 márciusa végén tett kijelentéshez igencsak lényeges annak elmondása, hogy abban az átmeneti állapotban az 1989:XXXI. tc. volt érvényben. Az a törvény, amely az 1949. évi sztálini alkotmány helyére lépve olyan piacgazdaság megteremtésének igényét fogalmazta meg, amely a „demokratikus szocializmus értékei”-re figyelemmel, „a tervezést előnyeit is” felhasználja, s amelyben „a köztulajdon és a magántulajdon egyenrangú és egyenlő védelemben részesül”. Ám amint Antall József kormány 1990. május 23-án hivatalba lépett, az 1990:XI. tc-vel oly módon módosították az alkotmányt, hogy abban már nyoma sincsen a „tervezés előnyeinek”, s abból a „demokratikus szocializmus értékei” is hiányoznak.⁴⁷

Ezek a fundamentális változtatások minden bizonnyal a kormányfő akaratát is tükrözték.

*

Egy meleg nyári napon, 1943-ban, Marczali Henrik sírkőavatásán Szekfű Gyula többek között arról is beszélt: „Emberek és nézetek folyton változnak, de a dolgok futó sorozatában vannak változtathatatlan, befejezett életek és művek, melyeknek semmi sem árthat többé, az sem, hogy miként gondolkodnak róluk a történelemnek változó, továbbsodródó, még be nem fejezett életű emberei.”⁴⁸

Így van ez Antall József esetében is. Nincs még hiteles válaszunk arra, hogy ez az életmű végül is mennyiben segítette, és a jövőben mennyiben segítheti azt a célt, hogy a mi jobb sorsra érdemes népünk részévé váljon egy emelkedő nemzetnek, azt, hogy a nemzet egyáltalán emelkedő legyen

---

⁴⁶ *Modell II*, p. 35

⁴⁷ Romsics Ignác (főszerk.): *Magyarország története* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 2007) p. 939-942

⁴⁸ Szekfű Gyula emlékbeszéde az Akadémia és a tanítványok nevében Marczali Henrik sírkőavatásán. Magyar Nemzet, 1943. június 24. Idézi: Pamlényi Ervin az Eötvös Kollégium Baráti Körének az ELTE BTK-n 1983. április 21-én Szekfű Gyuláról rendezett emlékülésén. In: *Uő: Pályák és irányok. Historiográfiai és művelődéstörténeti tanulmányok.* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989) p. 100

Ám azt, hogy Antall József ezért dolgozott, s olyan életművet hagyott hátra, amelyet nagy hiba lenne elfeledni, becsméréseknek, leszólásoknak átengedni – azt bizonyosan tudjunk.